

YAZININ GİZLEDİĞİ TÜRKMENÇE ÖZELLİKLER I: TÜRKMENÇEDE DUDAK UYUMU

Maral TÖRE*

Öz: Bu çalışmada, Türkmençe yazı dilinde gösterilmeyen ancak konuşma dilinde belirgin bir biçimde varlık gösteren dudak uyumu ele alınmıştır. Makalede, Türkmençede dudak uyumunun ne şekilde gerçekleştiği, ilerlemesinin hangi sesbilimsel çevrelerde ne dereceye kadar olabildiği incelenmiştir. Ayrıca dudak uyumunun eklere nasıl yansıdığı, başka bir ifadeyle morfofonolojik koşulları belirlenmiş, Türkmençede dudak uyumuna bağlı olarak eklerde görülen morfofonolojik nöbetleşmeler tespit edilmeye çalışılmıştır. Dar ve geniş ünlüli eklerin yazıdaki ve telaffuzdaki alomorfları örneklerle ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkmençe, Dudak Uyumu, Yazı Dili, Konuşma Dili, Nöbetleşme, Alomorf.

The phonetic features of Turkmen hidden by the script I: Labial Harmony in Turkmen

Abstract: In this study, the characteristics of the labial harmony, which is not seen in the written language, but actively realized in spoken language, will be discussed. In the article, the realization of labial harmony will be analyzed with regard to the phonological environments and degree of occurrence. Furthermore, the morphophonological conditions of the labial harmony and morphophonologically conditioned suffix variations/allomorphs will be examined. The allomorphs of the suffixes including open or closed vowels in written and spoken language will be indicated and exemplified.

Keywords: Turkmen Language, Labial Harmony, Written Language, Spoken Language, Alternation, Allomorph

1. Giriş

Fonetik özellikleri bakımından Oğuz grubunun gâl- alt grubunda yer alan Türkmençe Oğuz grubu Türk dillerinin ve genel anlamda Türk dili ailesinin tarihsel fonoloji ve morfolojisiyle ilgili kimi olgulara ışık tutabilecek verilere sahip dilbilimsel konumu bakımından önemi kritik olan Türk yazı dillerinden biridir. Türkmençenin en önemli sesbilgisel özelliklerinden biri de Kırgızca, Yakutçada ve bazı Sibiryaya diyalektlerinde olduğu gibi, diğer Oğuzca varyantlara göre çok daha ileri bir dudak uyumuna sahip olmasıdır. Bugün Kırgız yazı dilinde dudak uyumunun ileri bir aşamada olup kelimenin ilk hecesinde bulunan düz ünlüleri uygun olan düz, yuvarlak ünlüleri ise yine uygun olan yuvarlak ünlülerin takip ettiği bilinmektedir: *bölmö* “bölme, oda”, *konok* “konuk”, *tündör* “geceler” vb. (Kasapoğlu Çengel 2005: 68). Yakutçada da düzlük-yuvarlaklık uyumu Türkiye Türkçesinden farklıdır: *ohox* “ocak”, *orto* “orta” vb. (Kirişçioğlu 1999:2). Türkmençede de dudak uyumunun gerçekleşmesi Türkiye Türkçesine ve diğer Oğuzca varyantlara göre çok daha ilerleyicidir. Konunun

* Doktora Öğrencisi, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara/TÜRKİYE. E-posta: maral.tore@hacettepe.edu.tr.

Türkmeneyi ikinci dil/yabancı dil olarak öğrenenleri zorlayan yanı ise bu özelliğin standart yazımda gösterilmemesidir (Yazılan ve konuşlan Türkmençe arasındaki temel farklılıklarla ilgili bk. Aslan Demir 2018). Bu çalışmada Türkmençe dudak uyumu, anadili Türkmençe olan (Teke ve Yomut ağızları) konuşurların sözlü dil verilerinden elde edilen örneklerle dayanılarak incelenmiş, böylece yazıda görülmeyen ileri dudak uyumunun konuşma dilinde ne şekilde gerçekleştiği gösterilmeye çalışılmıştır. Kullanılan örneklerin hem yazı dilindeki biçimi verilmiş hem de fonetik transkripsiyonu yapılarak dudak uyumunun konuşma dilindeki durumu gösterilmiştir. Türkmençede dudak uyumunun yalnız teklifsiz dilde ya da günlük dilde gerçekleştiği gibi bir algı yanıltıcı olacaktır. Televizyon, radyo gibi medya ortamlarında ve sözel dilin üretildiği her türlü resmi bağlamda standart konuşma dilinin doğal bir ögesi olarak gerçekleşir.

Çalışmada ünlü uzunluğunu göstermek için iki nokta, dişler arası sızıcı s ve z fonemlerini göstermek için θ ve δ , nazal n için η , artdamak g, k ve h sesleri için sırasıyla \dot{g} , q ve x, çift dudak v'si için w, e~a arası uzun ünlü için \ddot{a} [æ:], ı~i arası ünlü için \dot{i} , ı fonemi için \dot{i} işaretleri kullanılacaktır. Örneklerin transkripsiyonlu biçimleri [] içinde verilecektir.

2. Türkmençede Dudak Uyumunun Gerçekleşmesi

Türkmenenin yuvarlak ünlüleri /o, o:, ö, ö:, u, ü:, u, u:/dür. Geniş-yuvarlak /o/, /ö/ ünlüleri Türkmençe yazı dilinde sözcüğün sadece ilk hecesinde yazılır. Ancak sözcüğün sonraki hecesinde yazılan /a/ ünlüsü konuşma dilinde /o:/, /e/ ünlüsü ise /ö/ olarak telaffuz edilir: *oglan* [oğlon], *çörek* [çörök], *göle* [gölö] “inek”, *oklaw* [oqlow] “oklava”, *orak* [oroq] “orak”, *dola-* [dolo-] “sar-“. Türkmençeye yabancı dillerden giren kelimeler ve birleşik sözcükler bu durumun dışında kalır ve ilk heceden sonraki hecelerde de geniş-yuvarlak ünlüler yazılabilir: *inedördül* [i:nedö:rdül] “kare”, *Daşoguz* [daşowuð] “şehir ismi”, *Aýsoltan* [a:yθolta:n] “özel isim”, *radio* [radio] “radyo”, *onbaşy* [o:nwa:şı] “onbaşı”, *yaşulular* [ya:şululor] “yaşı büyük olanlar” vb.

Türkmençede kısa /o/ ünlüsü standart yazımda kelimenin ilk hecesinde görülür. Konuşma dilindeyse ilk ve sonraki hecelerde duyulur. Uzun /o:/ ünlüsü Türkmenenin standart yazımında ve konuşma dilinde kelimenin yalnız ilk hecesinde görülür. Täçmyradow'a göre eylemlerin sonu /o/ ünlüsüyle bitiyorsa ve o eylemlere /ý/ ünsüzü ile başlayan *-ýar/ -ýan* [-ya:r/-yæ:n] ekleri getiriliyorsa, /o/ sesi zayıflayarak söylendiğinde /u/ sesine yakın bir ses oluşur: *dokaýar* [doquya:r] “dokuyor”, *okaýan* [oquya:n] “okuyan” vb. Ancak Täçmyradow bunun /o/ gibi de duyulabildiğini ifade eder (2002: 46).

Türkmençede kısa /ö/ ve uzun /ö:/ ünlüleri de yazımda sadece ilk hecede görülür: *örmek*, *börek*, *kömelek* vb. Uzunluk ayrı bir işaretle gösterilmez: *gök* [gö:k] “mavi”, *öl* [ö:l] “ıslak”, *ördek* [ö:rdök] ördek, *öç* [ö:ç] “öç”, *öt* [ö:t] “safra kesesi”, *yöne* [yö:nö] “ama” vb. Konuşmadaysa /ö/ ünlüsü kelimenin diğer hecelerde de görülebilir: *örmek* [ö:rmök] “örmek”, *börek* [börök] “börek”, *kömelek* [kömölök] “mantar”, *öylerde* [öyö:rdö] “evlerde”; *ördek* [ö:rdök] ördek vb. Sonu /ö/ ünlüsüyle biten eylemlere /ý/ ünsüzü ile başlanan *-ýar/-ýar* [-ya:r/-yæ:r], *-ýan/-ýan* [-ya:n/ -yæ:n] ekleri geldiği zaman /ö/ sesinin yerine kısa /u/ sesine yakın bir ses duyulur: *bölmeyär* [bö:lmüyæ:r] “bölmüyor”, *ölleyär* [ö:llüyæ:r] “ıslatıyor”, *gülmeyär* [güllömyüæ:r] “çiçeklemiyor” vb. (Täçmyradow 2002:46).

Dar-yuvarlak ünlüler /u, ü/, geniş-yuvarlak /o, ö/ ünlülerinden farklı olarak sözcüğün ikinci hecesinde de yazılırlar. Eğer sözcüğün ilk hecesinde yuvarlak ünlülerden (/o, ö, u, ü/) biri varsa, ikinci hecede dar yuvarlak /u, ü/ ünlüleri bulunur ve yazıda gösterilir: *döwük* [döwük] “kırık”, *üzüm* [üdüm] “üzüm”, *goyun* [goyun] “koyun”, *yumuş* [yumuş] “ış” vb. Ancak Türkmençede sözcüklerin ikinci hecesinden sonraki hecelerde /u, ü/ ünlüleri yazılmaz. İkinci heceden sonraki hecelerde /u/ sesi duyulan yerde /ı/, /ü/ sesi duyulan yerde /i/ sesleri yazılır: *üzümçilik* [üdümcülük] “üzümcülük”, *bolçulyk* [bolçuluq] “bolluk”, *guşçulyk* [guşşuluq] “kuşçuluk” vb. Bununla birlikte sözcük içinde /w/ ünsüzünden önce veya sonra /u, ü/ bulunuyorsa bu ünlüler yazımda gösterilir: *tapawut* [tapa:wut] “fark”, *gawun* [ga:wun] “kavun”, *şarlawuk* [şarlawuq] “şelale”, *yazuw* [yaðu>w] “yazi” vb.

Türkmen yazı dilinde /u, ü/ ünlüleri kelime sonunda bulunmaz: *özü* değil *özi* [ö:ði] “kendi”, *dolu* değil *doly* [do:li] “dolmuş”, *öwgü* değil *öwgi* [öwgi] “övgü”, *ulu* değil *uly* [uli] “ulu” vb. Bununla birlikte sonu /ı, i/ sesleriyle biten *guzy*, *gumry*, *köpri*, *toŷy*, *tüwi* gibi isimlere çokluk, iyelik, bulunma ve ayrılma durumu ekleri geldiği zaman söz sonundaki düz ünlüler yerini yuvarlak ünlülere bırakır: *guzy* [guði] > *guzular* [guğulor] “kuzular”, *guzusy* [guđuŷi] “kuzusu”, *guzuda* [guğuğo] “kuzuda”, *guzudan* [guğuğon] “kuzudan”, *tüwi* [tüwi] > *tüwüler* [tüwülör] “pirinçler”, *tüwüsi* [tüwüŷü] “pirinci”, *tüwüde* [tüwüğö] “pirinçte” vb. Ancak özel isimlerde durum değişmez ve düz ünlüler yuvarlak ünlülere dönüşmeden yazılır: *Nury* [nu:ri] > *Nurylar* [nu:rilar], *Nuryda* [nu:rıda], *Nurydan* [nu:rıdan], *Köşi* [kö:ŷi] > *Köşide* [kö:ŷidö], *Köşi:den* [kö:ŷidön] vb. (bk. Täçmyradow 2002:11).

Uzun /u:/ünlüsü de kısa ünlü gibi yazılır; uzunluk yazıda ayrı bir işaretle belirtilmez. Uzunluk sadece konuşmada duyulur. Örneğin *duz* [du:ð] “tuz”, *gury* [gu:rı] “kuru”, *but* [bu:t] “but”, *dur* [du:r] “duruyor”. Uzun /u:/ünlüsünün ikinci veya üçüncü hecede görülmesi yalnız Türkmençeye yabancı dillerden giren sözcüklerde söz konusudur: *kanun* [qa:nu:n] “kanun”, *kabul* [qawu:l] “kabal”, *makul* [ma:qul] “makul” vb. Türkmen dilinde uzun /u:/ fonemi sözcüğün ilk hecesi dışındaki hecelerde görülmez. Clark’a göre uzun /u:/ sesi yarı diftong [uw] sesine benzer ve Türkmençede sadece kök hecede bulunur: *uky* [u:qi] “uyku”, *buz* [bu:θ] “buz” vb. (Clark 1998 :31). Hydyrow ise Uzun /u:/ foneminin söz sonunda söylenmesi durumunda, akustiğe göre arkasından bir “w” sesinin ortaya çıktığını, bunların her birinin ayrı birer fonem olmayıp ikisinin beraber poliptong karakterli olduğunu belirtir (Hydyrow 1960: 19).

Uzun /ü:/ sesi de yazıda ayrı bir işaretle gösterilmez. Uzun olduğu konuşmada ortaya çıkar. Diğer birincil uzun ünlülerde olduğu gibi /ü:/ sesi de sonraki hecelerde görülmez. Clark /ü:/ ünlüsü için “aslında yarı diftong [üw]’e benzer.” (Clark 1998: 31) demektedir. /ü:/ fonemi pek çok sözcükte [üw]den çok [üy]e benzer ve Türkmençede imla sisteminde uzun /ü:/ ünlüsünün ardından bir /ý/ ünsüzünün yazıldığı da görülür: *güýç* [gü:ç] “güç”, *süýr* [θü:r] “sür”, *üýr-* [ü:r-] “ür-“, *düýr-* [dü:r-] “dür-“, *üýn* [ü:n] “ün”, *düýş* [dü:ş] “rüya”, *süýji* [θü:ji] “tatlı”, *süýri* [θü:ri] “oval” vb.

Türkmençede asli uzun ünlü olarak /ü:/ sözcüğün yalnız kök hecesinde görülür. Ancak Türkmençede ikincil uzun /ü:/ ünlüsünü, bazı ekleri almış sözcüklerde veya bazı ses değişimleri sonucunda sonraki hecelerde de görmek mümkündür: *günin* [günü:n] “öğle vakti”, *yüzin* [yüdü:n] “yüzey”, *yörüş* [yörü:ş] “yürüyüş”, *üçin* [üçü:n] “için”, *bütün* [büdü:n] “bütün” vb.

Türkmencedeki dudak uyumunun nasıl gerçekleştiğinin daha iyi anlaşılması için hecelerin ses düzeni aşağıda tablo olarak verilmiştir.

Tablo 1 (Türkmencede Dudak Uyumunu)

	Yazı Dilinde			Konuşma Dilinde			Örnek
	İlk hecede	İkinci hecede	Sonraki hecelerde	İlk hecede	İkinci hecede	Sonraki hecelerde	
o	o	a	a	o	o	o	<i>oraklar</i> [oroqlor]
o:	o	----	----	o:	----	----	<i>ýol</i> [yo:l]
ö	ö	e	e	ö	ö	ö	<i>ördekde</i> [ördökdö]
ö:	ö	----	----	ö:	----	----	<i>öt</i> [ö:t]
u	u	u	i	u	u	u	<i>burun</i> [burun]
u:	u	u (ödünç sözcüklerde)	----	u:	u:	----	<i>uç</i> [u:ç] <i>kanun</i> [qa:nu:n]
ü	ü	ü	i	ü	ü	ü	<i>üzümçilik</i> [üdümçülük]
ü:	ü	ü	----	ü:	ü:	----	<i>bütün</i> [bütü:n]

Türkmençeye Arapçanın, Farsçanın ve Rusçanın etkisiyle giren bazı sözcüklerin ilk ve ikinci hecesinde yuvarlak ünlülüler bulunsa da sonraki hecede bulunan ünlüler telaffuzda yuvarlaklaşmaya uğramazlar: *soltan* [θoltan] “sultan”, *lukman* [lukma:n] “hekim”, *Oraza* [ora:ða] “Ramazan”, *jomart* [jo:ma:rt] “cömert”, *jogap* [jo:ga:p] “cevap”, *hossar* [ho:θa:r] “akraba”, *owaz* [owa:ð] “avaz”, *konsert* [qonθert] “konser”, *komeğiya* [qomedia] “komedi”, *fonetika* [fone:tika] “fonetik”, *ofiser* [ofiθe:r] “subay” vb. Ancak bu alıntı sözcüklerin içerisinde ilk ve ikinci hecesinde yuvarlak ünlülüler bulunan ve daha sonraki ünlüleri etkileyerek yuvarlak biçimde telaffuz edilen sözcükler de bulunmaktadır: *döwlet* [döwlöt] “devlet”, *dowzah* [dowðox] “cehennem”, *höwes* [höwöθ] “heves”, *hökümet* [hökümöt] “hükmet”, *möhlet* [möhlöt] “mühlet”, *owal* [owol] “evvel”, *ozal* [oðol] “ezel”, *zolak* [ðo:loq] “sınır” vb. Bu örneklerin bir kısmında yuvarlaklaşmayı tetikleyici w ünsüzü vardır.

Bazı millet adları *Owgan*, *Bolgar* ve *Buryat* vb. telaffuz edilirken [owğa:n] “Afgan”, [bolğa:r] “Bulgar”, [burya:t] “Buryat” dudak uyumuna girmezler. Ancak *Özbek*, *Nogay*, *Gürji* gibi adlar telaffuz edilirken [öðwök] “Özbek”, [noğoy] “Nogay”, [gürjü] “Gürcü” dudak uyumuna girmektedirler.

Türkmençe ve Türkmençeye Arapça ve Farsçadan giren bazı kişi adları örneğin: *Döwlet* [döwlöt], *Guwanç* [guwonç], *Gunça* [gunço], *Güneş* [günöş], *Gözel* [ğöðöl], *Göwher* [göwhör], *Hurma* [xurmo], *Owadan* [owodon], *Öwez* [öwöd], *Solmaz* [θolmoð], *Söhbət* [θöhwöt], *Töre* [törö], *Zöhrə* [ðöhrö] vb. telaffuzda dudak uyumuna girerken bazı Arapça ve Farsçadan giren kişi adlarında bu durum gerçekleşmemektedir: *Bossan* [boθa:n], *Jomart* [jo:ma:rt], *Gurban* [gurwa:n], *Rozy* [ro:ði], *Musa* [muθa:], *Oraz* [ora:ð], *Osman* [oθma:n], *Soltan* [θolta:n], *Şöhrat* [şöhra:t] vb.

3. Türkmencede Dudak Uyumuna Bağlı Olarak Eklerde Görülen Morfofonolojik Nöbetleşmeler

Türkmen yazı dilinde sayılı eklerin yuvarlak biçimleri bulunmaktadır. Bunlar isimden isim yapan *-syz/-siz/-suz/-süz*, *-lyk/-lik/-luk/-lük*, *-ysatna/-istan/-ustan/-üstan*,

isimden fiil yapan *+yk-/+ik/+uk-/+ük-*, *+yrga-/+irge-/+urga-/+ürge-*, fiilden isim yapan *-gyç/-giç/-guç/-güç*, *-gyn/-gin/-gun/-gün*, *-gyr/-gir/-gur/-gür*, *-yk/-ik/-uk/-ük*, *-ym/-im/-um/-üm*, *-uw/-üw*, *-ygy/-iji/-uji/-üji*, *-yn/-in/-un/-ün*, *-yndy/-indi/-undı/-üندی*, *-wuk/-wük*, *-gyt/-git/-gut*, fiilden fiil yapan *-dyr/-dir/-dur/-dür* ekleri; işteş fiil çatıları *-yş/-iş/-uş/-üş*, ettirgen fiil çatıları *-yl/-il/-ul/-ül* ve dönüşlü fiil çatıları: *-yn/-in/-un/-ün* vd.dir.

Aşağıdaki tabloda Türkmençe eklerin konuşma dilinde duyulan yuvarlak alomorfları örnekleriyle verilecektir. Dar ünlülü ve geniş ünlülü ekler, alomorf sayısı bakımından farklılık gösterebilmektedir. Seçilen ekler üzerinden Türkmençede eklerin dudak uyumuna göre ne tür alomorflar (altbiçimbirimler) gösterdiği anlatılmaya çalışılacaktır. Burada amaç Türkmençedeki bütün eklerin ünlü alomorflarını göstermek değil, Türkmençede sistemin ne şekilde işlediğini anlatmaya çalışmaktır.

Tablo 2 (Türkmençede Dudak Uyumuna Bağlı Olarak Eklerin Alomorfları)

Ekin yazı dilindeki alomorfları	Ekin telaffuzdaki alomorfları	Örnekler
Yönelme hali eki: +a/+e, +na/+ne	+a/+e, +na/+ne +o/+ö, +no/+nö	<i>öýe</i> [öyö] “eve” <i>obasyna</i> [o:woθuno] “köyüne”
Bulunma hali eki: +da/+de	+da/+de +do/+dö	<i>otda</i> [o:tdo] “ateşte”, <i>gölde</i> [gö:llö] “gölde”
Ayrılma hali eki: +dan/+den	+dan/+den +don/+dön	<i>okuwdan</i> [oquwdon] “okuldan”, <i>köçeden</i> [köçödön] “sokaktan”
Eşitlik hali eki: +ça/+çe	+ça/+çe +ço/+çö	<i>şonça</i> [şonço] “bunca”, <i>çöpçe</i> [çöpçö] “çubukça”
Belirtme hali eki: +y/+i, +ny/+ni	+y/+i, +ny/+ni +u/+ü, +nu/+nü	<i>öýi</i> [öyü] “evi”, <i>ujuny</i> [u:junu] “ucunu”
Bildirme eki: +dyr/+dir	+dyr/+dir +dur/+dür	<i>yöldadyr</i> [yo:lłodur] “yoldadır”, <i>çöldedir</i> [çöllödür] “çöldedir”
Çoğul eki: +lar/+ler	+lar/+ler +lor/+lör	<i>oglanlar</i> [oğlonlor] “oğlanlar”, <i>ördekler</i> [ö:rdöklör] “ördekler”
İsimden İsim Yapım eki: +ça/+çe	+ça/+çe +ço/+çö	Orusça [oruθço] “Rusça” Türkmençe [türkmönçö] “Türkmençe”
İsimden İsim Yapım eki: +çy/+çi	+çy/+çi +çu/+çü	<i>okuwçy</i> [oquwçu] “öğrenci”, <i>öýdeçi</i> [öy döçü] “evcil”
İsimden İsim Yapım eki: +çyl/+çil	+çyl/+çil +çul/+çül	<i>ukyçyl</i> [u:quçül] “uykucu”, <i>köneçil</i> [kö:nöçül] “eskici”
İsimden İsim Yapım eki: +çylyk/+çilik	+çylyk/+çilik +çuluk/+çülük	<i>ussaçylyk</i> [uθθoçuluq] “ustaçılık” <i>önümçilik</i> [ö:nümçülük] “sanayicilik”
İsimden İsim Yapım eki: +daş/+deş	+daş/+deş +doş/+döş	<i>yoldaş</i> [yo:lloş] “arkadaş, eş”, <i>süýtdeş</i> [θüy:tdöş] “kan bir”
İsimden İsim Yapım eki: +ky/+ki	+ky/+ki +ku/+kü	<i>soňky</i> [θoŋqu] “sonrakı” <i>düýnki</i> [dü:nkü] “dünkü”
İsimden İsim Yapım eki: +lak/+lek	+lak/+lek +lok/+lök	<i>burunlak</i> [burunloq] “büyük burunlu” <i>ýüzlek</i> [yüdlök] “büyük yüzlü”
İsimden İsim Yapım eki: +laý/+leý	+laý/+leý +löý	<i>bütünleý</i> [bü:tü:nlöy] “tamamen”

İsimden İsim Yapım eki:+laýyn/+leýin	+laýyn/+leýin +lőýün	<i>köpçülikleýin</i> [köpçütlökyün] “çoğunlukla”
İsimden İsim Yapım eki:+ly/+li	+ly/+li +lu/+lü	<i>öýli</i> [öylü] “evli”, <i>suwly</i> [θuwlu] “sulu”
İsimden İsim Yapım eki:+ja/+je (sevgi ve küçültme eki)	+ja/+je +jo/+jö	<i>yúwaşja</i> [yuwoşjo/yuwoşšo] “yavaşça”, <i>kö:neje</i> [könöjö] “eski”
İsimden İsim Yapım eki:+jak/+jek (sevgi ve küçültme eki)	+jak/+jek +jok/+jök	<i>sowujak</i> [θowujoq] “suğuk”, <i>süýjüjek</i> [θü:jujök] “tali”
İsimden İsim Yapım eki: +jyk/+jik (sevgi ve küçültme eki)	+jyk/+jik +juk/+jük	<i>towşanjyk</i> [towşonjuq] “tavşan” Gözeljik [gödöljök] “Gözel” (şahsı isim)
İsimden Fiil Yapım eki: +a-/+e-	+a-/+e- +o-/+ö-	<i>oýun+a-</i> [oyno-] “oyna-“ <i>göwün+e-</i> [göwnö-] “gönülden iste-“
İsimden Fiil Yapım eki:+al-/+el-	+al-/+el- +ol-/+öl-	<i>ulal-</i> [ulol-] “büyü-”, <i>köpel-</i> [köpöl-] “çoğal-”
İsimden Fiil Yapım eki:+ar-/+er-	+ar-/+er- +or-/+ör-	<i>otar-</i> [otor-] “otar-”, <i>göger-</i> [gö:gör-] “yeşer-”
İsimden Fiil Yapım eki: +da-/+de-	+da-/+de- +do-/+dö-	<i>golda-</i> [ğollo-] “desteklemek”, <i>ökde-</i> [ökdö-] “başarılı”
İsimden Fiil Yapım eki: +la-/+le-	+la-/+le- +lo-/+lö	<i>yokla-</i> [yo:qlo-] “yokla-”, <i>sözle-</i> [θödlö-] “söyle-”
İsimden Fiil Yapım eki: +lan-/+len-	+lan-/+len- +lon-/+lön-	<i>otlan-</i> [o:tlon-] “ateş al-“ <i>güýçlen-</i> [gü:yçlön-] “güçlü ol-“
İsimden Fiil Yapım eki: +laş-/+leş-	+laş-/+leş- +loş-/+löş-	<i>bulutlaş-</i> [bulutloş-] “bulutlaş-“ <i>kömekleş-</i> [kömöklöş-] “yardımlaş-“
İsimden Fiil Yapım eki: +jar-/+jer-	+jar-/+jer- +jor-/+jör-	<i>suwjar-</i> [θu:wjor-] “şimar-“ <i>hüwjer-</i> [hüwjör-] “heybetli olmak”
İsimden Fiil Yapım eki: +sa-/+se-	+sa-/+se- +so-/+sö-	<i>suwsa-</i> [θuwθo-] “susa-”, <i>küýse-</i> [küyθö-] “özle-“
Fiilden İsim Yapım eki: -aç/-eç	-aç/-eç -oç/-öç	<i>tutaç</i> [tutoç] “tutacak” <i>göreç</i> [göröç] “göz zarı”
Fiilden İsim Yapım eki: -ak/-ek	-ak/-ek -ok/-ök	<i>gorkak</i> [gorqoq] “korkak”, <i>bölek</i> [bölök] “parça”
Fiilden İsim Yapım eki:-agan/-egen	-agan/-egen -ogon/-ögön	<i>yokuşagan</i> [yoquşoğon] “bulaşıcı” <i>süsegen</i> [θüθögön] “çok süsen”
Fiilden İsim Yapım eki:-alga/-elge	-alga/-elge -olgo/-ölgö	<i>duralga</i> [durolgo] “durak”, <i>yörelge</i> [yörölgö] “âdet”
Fiilden İsim Yapım eki:-çak/-çek	-çak/-çek -çoq/-çök	<i>bulançak</i> [bulonçoq] “bulanık”, <i>döwünçek</i> [döwünçök] “bohça”
Fiilden İsim Yapım eki:-gan/-gen	-gan/-gen -gon/-gön	<i>uruşgan</i> [uruşgon] “kavgacı”, <i>gülegen</i> [gülögön] “çok gülen
Fiilden İsim Yapım eki: -gy/-gi	-gy/-gi -gu/-gü	<i>duýgy</i> [duygu] “duygu, his”, <i>öwgi</i> [öwgü] “övgü”
Fiilden İsim Yapım eki:-ma/-me	-ma/-me	<i>oýma</i> [o:ymo] “dikiş aleti”

YAZININ GİZLEDİĞİ TÜRKMENÇE ÖZELLİKLER I: TÜRKMENÇEDE DUDAK UYUMU

	-mo/-mö	<i>süzme</i> [θüdmö] <i>süzme yoğurt</i> "
Fiilden İsim Yapım eki: -mak/-mek	-mak/-mek -moq/-mök	<i>oklamak</i> [oqlomoq] "atmak" <i>bökmek</i> [bökmök] "zıplamak"
Fiilden İsim Yapım eki: -mazak/-mezak	-mazak/-mezak -mozoq/-mözök	<i>bozlumazak</i> [boğulmoğoq] "bozulmayan", <i>düwülmezak</i> [düwülmöğök] "kırılmayan"
Fiilden Fiil yapım eki: -ar/-er-	-ar/-er- -or/-ör-	<i>gopar-</i> [ğopor-] "kopar-", <i>döker-</i> [dökör] "döker"
Fiilden Fiil yapım eki: -dar/-der-	-dar/-der- -dör	<i>dönder-</i> [döndör-/dönnör] "döndür-",
Sıfat-fiil eki: -an/-en	-an/-en -on/-ön	<i>ozan</i> [ođon] "yenen", <i>gülen</i> [gülön] "gelen"
Sıfat-fiil eki: -madyk/-medik	-madyk/-medik -moduq/-mödük	<i>oýlanmadyk</i> [oylonmoduq] "düşünülmemiş", <i>görülmelik</i> [görülmödük] "görülmemiş"
Zarf-fiil eki: -a/-e	-a/-e -o/-ö	<i>doýa-doýa</i> [doyo-doyo] "doya doya" <i>göre-göre</i> [görö-görö] "göre göre"
Zarf-fiil eki: -anda/-ende	-anda/-ende -ondo/-öndö	<i>oýanda</i> [o:yonno] "oyduğunda", <i>görende</i> [görennö] "gördüğünde"
Zarf-fiil eki: -dykça/-dikçe	-dykça/-dikçe -dukço/-dükçö	<i>okadykça</i> [oqođuqço] "okudukça", <i>düzeldikçe</i> [düđöldükçö] "düzeltilince"
Bilinen Geçmiş Zaman eki: -dy/-di/-du/-dü	dy/-di/-du/-dü	<i>boldy</i> [bolu] "oldu" <i>bökdi</i> [bökdü] "zıpladı"
Öğrenilen Geçmiş Zaman eki: -pdyr/-pdır	-pdyr/-pdır -pdur/-pdür	<i>doňupdyr</i> [doňupdur] "donmuş", <i>görüpdır</i> [görüpdür] "görmüş"
Geniş zaman eki: -ar/-er olumsuzu -maz/-mez, -mar/-mer	-ar/-er, -or/-ör -maz/-mez, -mar/-mer -moz/-möz, -mor/-mör	<i>bolar</i> [bolor] "olur" <i>söýer</i> [θöyör] "sever", <i>dokazmaz</i> [doqomođ] "dokumaz", <i>görmez</i> [görmöđ] "görmez", <i>okamar</i> [oqomor] "okumaz", <i>yöremer</i> [yörömör] "yürümez"
Gelecek Zaman eki: -jak/-jek	-jak/-jek -joq/-jök	<i>goýjak</i> [ğoyjoq] "koyacak", <i>gürlejek</i> [gürlöjök] "kunuşacak"
Şart kipi eki: -sa/-se	-sa/-se -so/-sö	<i>bolsa</i> [bolθo] "olso", <i>dönse</i> [dönθö] "dönse"
Gereklilik kipi eki: -maly/-meli	-maly/-meli -molu/-mölü	<i>yuwmalı</i> [yuw molu] "yıkamalı, <i>sözlemeli</i> [θöđlömölü] "söylemeli"
Emir Kipi eki: -aýyn/-eýin, -alyň/-eliň, -aly/-eli	-aýyn/-eýin/ oýun/-öýün, -alyň/-eliň/-oluň/-ölüň, -aly/-eli/-olu/-ölü	<i>bolayýn</i> [boloyun] "olayım", <i>söýeýin</i> [θöyöýün] "seveyim", <i>kowalyň</i> [qowolun] "koyalım", <i>görelin</i> [görölün] "görelim", <i>ozaly</i> [ođolu] "yeneli", <i>güleli</i> [gülölü] "güleli"
Olumsuzluk eki: -ma/-me	-ma/-me -mo/-mö	<i>sorama-</i> [θo:romo-] "sorma-", <i>görme-</i> [görmö-] "görme"

Bununla birlikte Türkmençeye Farsçanın etkisiyle giren +*baz* [ba:đ], +*dan* [da:n], +*dar* [da:r], +*keş* [keš], +*gär* [gæ:r], +*hana* [xa:na], +*nama* [na:ma], +*zar* [ða:r] gibi isme gelen ekler yuvarlak ünlülerin olduğu sözcüğe eklenseler de konuşma dilinde yuvarlak alomorfları bulunmaz: *humarbaz* [xuma:ba:đ] "kumar oynayan", *hokgabaz*

[xoqğova:δ] “sihirbaz”, *küldan* [külla:n] “kül kabı”, *güldan* [gülla:n] “çiçek kabı”, *hökümdar* [hökümda:r] “hükümdar”, *howondar* [xowonna:r] “akraba”, *düyekeş* [dü:yekeş] “deve sahibi olan”, *küyzeğär* [küyðögæ:r] “saksy yapan”, *ussahana* [uθθaxa:na], *buzhana* [bu:ðxa:na], *Oguznama* [owu:ðna:ma] “Oğuznama”, *Müçenama* [müçena:ma] “hayvan adları ile belirlenen 12 yıllık hesabı anlatan eser” *gülzar* [gülða:r] “çiçeklerin olduğu yer” vb.

Aşağıda belirtilen ekler de telaffuzda yuvarlaklaşmaya uğramazlar:

+*rak* [ra:q]/+*räk* [ræ:k]

yögyrak [yoğu:nra:q] “daha kalın”, *suwlyrak* [θuwlura:q] “daha sulu”, *köneräk* [köñöræ:k] “daha eski”, *düzræk* [düðræk] “daha düz” vb.

+*daky* [da:qı]/+*däki* [dæ:ki]

nobatdaky [nowotda:qı] “nöbetteki”, *öylerindäki* [öylöründæ:ki] “evlerindeki”, *ussalardaky* [uθθolorda:qı] “ussalardaki”, *üzümdäki* [üdümdæ:ki] “üzümdeki” vb.

+*jağaz* [jağaδ]- (sevgi ve küçültme ifade eden ek)

towukjağaz [towuqjağaδ] “tavuk”, *towşanjağaz* [towşonjağaδ] “tavşan”, *gözjağaz* [göðjağaδ] “göz”, *şujağaz* [şujağaδ] “şu”, *ojağaz* [ojağaδ] “o kadarcık” vb.

- *abermek* [awermek]/-*ebermek* [ewermek]

doka- [doqo-]>*dokabermek* [doka:wermek] “dokumaya başlamak”, *öwren-* [öwrön-]> *öwrenibermek* [öwrönüwermek] “öğrenmeye başlamak”, *ulal-*[ulol-]> *ulalybermek* [uloluwermek] “büyümeye başlamak”, *ütükle-* [ütüklö-]> *ütükläbermek* [ütüklæ:wermek] “ütülemeye başlamak” vb.

4. Sonuç

Sonuç olarak Kırgızca, Yakutça ve bazı Sibiry Türk diyalektlerinde olduğu gibi Türkmencede de dudak uyumunun güçlü bir şekilde bulunduğu örneklerle anlatılmıştır. Türkmençe sesbilgisiyle ilgili kritik nokta, sözcüklerde ilk hecede bulunan yuvarlak ünlülerin sonraki heceleri etkilemesi, yazıya yansımaya da dudak uyumunun konuşma dilinin önemli bir özelliği olmasıdır. Buradan hareketle çalışmada, Türkmencedeki geniş ve dar ünlülü eklerin dudak uyumuna nasıl girdiği ve yuvarlak ünlülü alomorfları gösterilmeye çalışılmıştır. Söz konusu eklerin uygun fonetik çevrelerde dudak uyumuna girerek ne şekillerde telaffuz edildiği görülmüştür. Ayrıca dudak uyumuna girmeyen sözcükler ve ekleri ortaya konulmuştur.

Kaynakça

- ASLAN DEMİR, S. (2018). “Written and Spoken Turkmen.” *Building Bridges to Turkish*. Edited by. Eva Csato, Joakim Paslow, Emel Türker, Einar Wigen. 33-39. Harrassowitz Verlag.
- ATANYAZOV, S., Begliyew, M., Söyegow, M., (1995). *Türkmen adam atлары*, Aşgabat: Ruh Neşirýaty.
- CLARK, L., (1998). *Türkmen Reference Grammar*. Weisbaden: Harrassowitz Verlag.
- KASAPOĞLU ÇENGEL, H., (2005). *Kırgız Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi)*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- KİRİŞÇİOĞLU, M. (1999) *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK yay: 594.
- HYDYROW, M., (1960), *Häzirki zaman Türkmen dili (fonetika)*, Aşgabat: A.M.Gorkiy adyndaki Türkmen döwlet unweristedi.
- SÖYEGOW, M., Arnazarov, S., (2017). *Örneklil Türkmençe Gramer*. Ankara: Kurgan Edebiyat.
- TÄÇMYRADOW, T., (2002), *Häzirki zaman Türkmen dili-fonetika*, Aşgabat: Ylym.
- TÖRE, M., (2017). *Türkmençenin Morfofonolojisi*. Yüksek Lisan Tezi, Hacettepe Üniversitesi: Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı.